

УДК 371.72:616.6

С. А. Котловий,
аспірант

(Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини)

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНОГО СТАТУСУ НА КОНФЛІКТНУ ПОВЕДІНКУ ЛЮДИНИ

Стаття присвячена впливу соціального статусу на конфліктну поведінку людини. Автор розглядає проблему прийняття та виконання соціальних ролей людиною, їх види та значення у житті особистості. Наведені види конфліктної поведінки залежно від виконання соціальних ролей, а також прийоми профілактики конфліктної поведінки.

Сучасний етап суспільного розвитку характеризується трансформацією соціально-економічної, політичної, культурно-освітньої та інших сфер життєдіяльності. Результатом цього стає зміна якісної основи громадської свідомості, в якій відображаються новітні реалії життя. Водночас, сучасність характеризується також загостренням багатьох суперечностей, нестійкістю та різноманітністю орієнтацій і установок, що вносить в життя певну напруженість та викликає появу негативних тенденцій у поведінці людини.

Загалом, сучасні особливості розвитку українського суспільства справляють на особистість, її формування та становлення подвійний вплив: з одного боку, науково-технічний прогрес обумовлює появу нових економічних відносин, які в свою чергу вимагають від індивіда підвищення його загально- і спеціальноосвітнього рівня, культурного рівня, поглиблення й розширення світогляду, розвитку технологічно нових вмінь, навичок і здібностей, високого рівня усвідомленості громадського обов'язку та особистої відповідальності і т.д.; з іншого боку, об'єктивні зміни різноманітних сторін життєдіяльності індивіда ускладнюють процес становлення його особистості, створюючи нові колізії та проблеми, що виникають у сфері взаємодії та взаємовідносин. Все це не може не позначитись на поведінці людини, а саме підвищення рівня виникнення та використання конфліктних форм поведінки у повсякденному житті.

Вивчення конфліктів та конфліктної поведінки є досить актуальним у наш час. Їм присвячені дослідження таких науковців як: А. Я. Анцупов, А. М. Бандурка, Ф. М. Бородін, І. В. Ващенко, Н. В. Грішина, О. А. Донченко, Л. О. Коберник, Н. М. Коряк, Г. В. Ложкін, Л. А. Петровська, М. І. Пірен, Н. І. Повякель, О. І. Шипілов тощо.

Щодо причин виникнення конфліктної поведінки, то тут дослідження вказують на вплив багатьох факторів – як суб'єктивних, так і об'єктивних. Проте, досить мало уваги приділено саме впливу соціального статусу на виникнення конфліктних форм поведінки особистості.

Метою даної статті є аналіз підходів щодо вивчення впливу соціального статусу та соціальних ролей на виникнення та розвиток конфліктної поведінки особистості.

Особистість щоденно взаємодіє з різними людьми і соціальними групами. Рідко буває так, що вона повністю взаємодіє лише з членами однієї групи, наприклад сім'ї, так як в той же час може бути і членом трудового колективу, суспільних організацій тощо. Будучи одночасно членом багатьох соціальних груп, особистість займає в кожній із них відповідне положення, обумовлене взаємостосунками з іншими членами групи, але при цьому не завжди ці стосунки носять безконфліктний характер. Для аналізу ступеня включення індивіда в різні групи, а також положення, яке він займає в кожній з них, використовуються поняття соціального статусу та соціальної ролі.

Статус (від лат. status – "положення", "стан") – нормативно-регульоване положення людини в соціальній групі.

Соціальний статус зазвичай визначається як положення індивіда або групи в соціальній системі, що має специфічні для даної системи ознаки. Усі соціальні статуси можна поділити на два основні типи: ті, які пропонуються індивідові суспільством або групою незалежно від його здібностей і зусиль, і ті, які особистість досягає власними зусиллями [1].

Існує широкий діапазон статусів: запропоновані, досяжні, змішані, особисті, професійні, економічні, політичні, демографічні, релігійні й кровно-родинні, які відносяться до різновиду основних статусів.

Крім них, існує величезна кількість епізодичних, неосновних статусів. Такі статуси пішохода, перехожого, пацієнта, свідка, учасника демонстрації, страйку або юрби, читача, слухача, телеглядача тощо. Як правило, це тимчасові стани. Права й обов'язки носіїв таких статусів часто ніяк не реєструються. Вони взагалі на загальний складно визначаються, наприклад, у пішохода. Але вони є, хоча впливають не на головні, а на другорядні риси поведінки, мислення й відчуття. Так, статус професора визначає дуже багато в житті даної людини. А його тимчасовий статус пішохода або пацієнта? Звичайно ж, ні.

Отже, людина має основні й неосновні статуси. Перші суттєво відрізняються від других. За кожним статусом – постійним або тимчасовим, основним або неосновним – є особлива соціальна

група або соціальна категорія. Католики, мусульмани, консерватори, інженери (основні статуси) утворюють реальні групи. Пацієнти, пішоходи (неосновні статуси) утворюють номінальні групи або статистичні категорії. Як правило, носії неосновних статусів ніяк не погоджують свою поведінку один з одним і не взаємодіють.

З часом у суспільній думці виробляється, передається, підтримується, але, як правило, ні в яких документах не реєструється ієрархія статусів і соціальних груп, де одних цінують і поважають більше, ніж інших. Місце в такій незримій ієрархії називається рангом, який буває високим, середнім або низьким. Ієрархія може існувати між групами в межах одного суспільства (інтергрупова) і між індивідами в межах однієї групи (інтрагрупова). І місце людини в них виражають також терміном "ранг". Розбіжність статусів викликає протиріччя в інтергруповій і інтрагруповій ієрархії, яке виникає за двох обставин:

- коли індивід займає в одній групі високий ранг, а в іншій – низький;
- коли права й обов'язки статусу однієї людини суперечать або заважають виконанню прав і обов'язків іншої [2].

Високооплачуваний чиновник (високий професійний ранг), найімовірніше, буде мати також високий сімейний ранг як людина, що забезпечує матеріальний достаток родини. Але звідси автоматично не випливає, що в нього будуть високі ранги в інших групах – серед друзів, родичів, колег по службі. Офіційно забороняється поєднання деяких статусів, наприклад народного депутата й міністра, а неофіційно також забороняється поєднання статусів міліціонера й члена злочинної банди.

Хоча статуси вступають у соціальні відносини не прямо, а тільки побічно (через їхніх носіїв), вони головним чином визначають зміст і характер соціальних, у тому числі й конфліктних, відносин.

Людина дивиться на світ і ставиться до інших людей відповідно до свого статусу. Бідні нехтують багатими, а багаті зі зневагою ставляться до бідних. Власники собак не розуміють людей, що люблять чистоту й порядок на газонах. Професійний слідчий, хоча й несвідомо, ділить людей на потенційних злочинців, законслухняних і свідків.

Політичні, релігійні, демографічні, економічні, професійні статуси людини визначають інтенсивність, тривалість, спрямованість і зміст соціальних відносин людей.

Соціальна роль – це поведінка, очікувана від того, хто має певний соціальний статус. Соціальні ролі – це сукупність вимог, запропонованих індивідові суспільством, а також дій, які повинна виконувати людина, що займає даний статус у соціальній системі. У людини може бути безліч ролей [1].

Соціалізація, як процес засвоєння загальноприйнятих способів і методів, дій та взаємостосунків, є важливим етапом у навчанні конфліктостійкої рольової поведінки, внаслідок чого особистість дійсно стає частиною суспільства.

Пізніше термін "соціальна роль" стійко увійшов у зміст предмета соціальної педагогіки та психології, хоча різні підходи до визначення та інтерпретації соціальних ролей обговорюються і сьогодні. Розглянемо деякі визначення соціальної ролі [1]:

- фіксація окремого положення, яке займає той чи інший індивід в системі суспільних відносин;
- функція, нормативно схвалений приклад поведінки, очікуваний від кожного, хто займає дану позицію;
- суспільно необхідний вид діяльності і поведінки особистості, які несуть відбиток суспільної оцінки;
- поведінка особистості відповідно до її соціального статусу;
- стійкий стереотип поведінки в певних соціальних ситуаціях;
- соціальна функція особистості, що відповідає прийнятим уявленням людей, залежно від їхнього статусу або позиції в суспільстві, у системі міжособистісних відносин;
- існуюча в суспільстві система очікувань щодо поведінки індивіда, що займає певне положення, у його взаємодії з іншими індивідами;
- система специфічних очікувань стосовно себе як індивіда, що займає певне положення, тобто його уявлення про модель своєї поведінки у взаємодії з іншими індивідами;
- відкрита, спостережувана поведінка індивіда, що займає певне положення;
- уявлення про запропонований шаблон поведінки, яка очікується від людини в даній ситуації;
- запропоновані дії, характерні для тих, хто займає певну соціальну позицію;
- набір норм, що визначають, як повинна поводитися людина даного соціального стану.

Таким чином, соціальна роль трактується як очікування, вид діяльності, поведінка, уявлення, стереотип, соціальна функція і навіть набір норм. Ми розглядаємо соціальну роль як функцію соціального статусу особистості, реалізовану на рівні суспільної свідомості в нормах і санкціях у соціальному досвіді конкретної людини, яка визначає його можливу конфліктну поведінку.

Види соціальних ролей визначаються різноманітністю соціальних груп, видів діяльності й відносин, у які включена особистість. Залежно від суспільних відносин виділяють соціальні й міжособистісні ролі.

Соціальні ролі пов'язані з соціальним статусом, професією або видом діяльності (учитель, учень, студент, викладач). В інтеракціоністських концепціях такі ролі називають конвенціональними ("конвенція" – угода). Це стандартизовані безособові ролі, що будуються на основі прав і обов'язків, незалежно від того, хто ці ролі виконує. Виділяють соціально-демографічні ролі: чоловік, дружина, дочка, син, онук. Чоловік і жінка – це теж соціальні ролі, біологічно визначені специфічні способи поведінки, закріплені суспільними нормами, звичаями.

Міжособистісні ролі пов'язані з міжособистісними відносинами, у тому числі й міжособистісними конфліктами, які регулюються на емоційному рівні (лідер, скривджений, знехтуваний, улюбленець тощо).

Багато міжособистісних ролей визначаються індивідуальними особливостями людини. І навіть серед різноманіття індивідуально-типових проявів особистості можна помітити соціально-типові ролі. У театральному мистецтві виділяють своєрідну спеціалізацію акторів на виконання ролей, найбільш відповідних їхнім зовнішнім сценічним даним, характеру, обдаруванням і певному соціально-типовому образу. Деякі актори мають яскраву особистість, що тяжіє до певної міжособистісної соціальної ролі. Такі актори виступають, як правило, в специфічному амплуа. Амплуа – тип акторських ролей, схожих за характером і відповідних індивідуальним особливостям актора. Виділяють амплуа трагіка, коміка, героя, простака і т.д.

У житті, у міжособистісних відносинах, кожна людина виступає у певній домінуючій соціальній ролі, своєрідному соціальному амплуа як найбільш типовому індивідуальному образу, звичному для навколишніх. Зміна звичного образу вкрай важка як для самої людини, так і для сприйняття навколишніми. Чим більш тривалий період часу існує група, тим більшою мірою стають звичними для навколишніх домінуючі соціальні ролі кожного учасника групи й тим складніше змінити, звичний для навколишніх стереотип поведінки.

За ступенем прояву виділяють активні й латентні ролі. Активні ролі обумовлюються конкретною соціальною ситуацією й виконуються в цей момент (учитель на уроці); латентні не проявляються в актуальній ситуації, хоча суб'єкт потенційно виступає носієм даної ролі (учитель будинку). Оскільки кожна людина, як правило, входить у різноманітні соціальні групи, у яких не може перебувати одночасно, вона має велику кількість латентних соціальних ролей. За способом засвоєння ролі діляться на вроджені (обумовлені віком, статтю, національністю) і набуті (засвоєвані в процесі соціалізації).

Основні характеристики соціальної ролі виділені американським соціологом Т. Парсонсом. Він запропонував чотири характеристики будь-якої ролі [2]:

1. *За масштабом.* Частина ролей може бути строго обмежена, у той час як інша частина розмита.
2. *За способом отримання.* Ролі діляться на запропоновані й завойовані (ще їх називають досяжними).
3. *За ступенем формалізації.* Діяльність може протікати як у строго встановлених межах, так і довільно.
4. *За видами мотивації.* У якості мотивації можуть виступати особистий прибуток, суспільне благо тощо.

Масштаб ролі залежить від діапазону міжособистісних відносин. Чим більшим є діапазон, тим більший масштаб. Так, наприклад, соціальні ролі подружжя мають дуже великий масштаб, оскільки між чоловіком і дружиною встановлюється найширший діапазон стосунків. З одного боку, ці відносини міжособистісні, що базуються на різноманітті почуттів і емоцій; з іншого боку – відносини регулюються нормативними актами й у певному розумінні є формальними. Учасники даної соціальної взаємодії цікавляться різноманітними сторонами життя один одного, їх відносини практично необмежені. В інших випадках, коли відносини строго визначаються соціальними ролями (наприклад, відносини продавця й покупця), взаємодія може здійснюватися тільки з конкретного приводу (у цьому випадку – покупки). Тут масштаб ролі зводиться до вузького кола специфічних питань і є невеликим.

Спосіб отримання ролі залежить від того, наскільки неминуchoю є дана роль для людини. Так, ролі парубка, чоловіка, жінки автоматично визначаються віком і статтю людини й не вимагають особливих зусиль для їхнього набуття. Тут може бути тільки проблема відповідності своєї ролі, яка вже існує як така. Інші ролі досягаються або навіть завойовуються в процесі життя людини й у результаті цілеспрямованих зусиль. Наприклад, роль студента, наукового співробітника, професора і т.д. Це практично всі ролі, пов'язані із професією й будь-якими досягненнями людини.

Формалізація як описова характеристика соціальної ролі визначається специфікою міжособистісних відносин носія даної ролі. Одні ролі припускають встановлення тільки формальних

відносин між людьми із твердою регламентацією правил поведінки; інші, навпаки, – тільки неформальних; треті можуть поєднувати у собі як формальні, так і неформальні відносини. Очевидно, що відносини представника ДАІ із порушником правил дорожнього руху повинні визначатися формальними правилами, а стосунки між близькими людьми – почуттями. Формальні відносини часто супроводжуються неформальними – у них проявляється емоційність і вони можуть як знижувати, так і підсилювати конфліктну поведінку, адже людина, сприймаючи й оцінюючи іншого, проявляє до нього симпатію або антипатію. Це відбувається, коли люди взаємодіють якийсь час і відносини стають відносно стійкими.

Мотивація залежить від потреб і інтересів людини. Різні ролі обумовлені різними потребами й інтересами. Батьки, опікуючись про благо своєї дитини, керуються, насамперед, почуттям любові й турботи; керівник трудиться в ім'я справи тощо. Але ці ролі мають значний конфліктний потенціал. Часто виникають зіткнення, обумовлені неадекватністю сприйняття ролей взаємодіючих людей.

Вплив соціальної ролі на конфліктостійкість поведінки особистості досить великий. Чим більше соціальних ролей може відтворити людина, тим більше вона пристосована до життя. Таким чином, процес розвитку конфліктостійкості особистості часто виступає як динаміка засвоєння соціальних ролей.

Засвоєння нової ролі може мати велике значення для зміни особистості. У психотерапії існує навіть відповідний метод корекції поведінки – імідж-терапія. Пацієнту пропонують увійти у новий образ, зіграти роль, як у виставі. При цьому функцію відповідальності несе не сама людина, а її роль, яка задає нові шаблони поведінки. Програвання ролей дає не лише психотерапевтичний результат, але й розвивальний, педагогічний ефект.

Соціальна і неконфліктна взаємодія людей обумовлена багатьма факторами, серед яких соціальні експектиції (очікування) мають особливе значення. Виступаючи в певній ролі, кожна людина має права щодо інших учасників взаємодії. Її права стають основою для очікувань, звертання до інших учасників і пробуджують щось робити задля неї. Оскільки ролі "запозичені", то очікування обов'язково взаємодоповнювальні. Що є правом для одного партнера, є обов'язком для іншого. Зміст соціальних ролей полягає в тому, щоб виконувати обов'язки, які накладаються певною роллю, і реалізувати свої права щодо інших.

Важливе місце в стимуляції конфліктної поведінки відіграє соціальна роль особистості. Відповідно до класифікації акцентуацій характеру розрізняють такі типи конфліктних особистостей залежно від соціальних ролей (С. Делікатний, Ю. Плотнікова) [3]:

"Демонстративний" – характеризується прагненням завжди бути в центрі уваги, користуватися успіхом. Такі люди часто ідуть на конфлікт, щоб бути на виду.

"Ригідний" – відрізняється підвищеною самооцінкою, небажанням і невмінням рахуватися з думкою інших, відрізняється безцеремонністю і грубістю.

"Некерований" – підвищена імпульсивність, непередуманість і непередбачуваність поведінки, яка часто є агресивною та зухвалою.

"Надточний" – характеризується добросовісністю, скрупульозністю, пред'являє до всіх завищені вимоги. Людині властива підвищена тривожність, яка проявляється у підозрах, підвищеній чутливості до оцінки її дій оточуючими.

"Раціоналіст" – характеризується розважливістю, готовністю до конфлікту в будь-який момент, коли з'являється реальна можливість досягнути за допомогою конфлікту особистої мети.

"Безвольний" – часто стає знаряддям в руках інших, часто має репутацію доброї і безпечної людини, від якої не очікують підвоху.

"Склочник" ("провокактор") – для нього конфлікт є можливістю виставити протидіючі сторони в негативному світлі.

"Агресор" – конфлікт для нього є найкращим способом вирішити свої протиріччя і досягнути власні цілі. Завжди реагує зі злістю і агресією на будь-яку протидію, важко визнає свою неправоту.

"Стара діва" ("комплекс Наполеона") – найчастіше людина, яка має помітний фізичний недолік (наприклад, низький ріст, незвичний колір волосся та ін.); відрізняється надмірною образливістю, схильністю агресивно реагувати навіть на незначні непорозуміння і протиріччя; має високу тривожність.

"Роздратований" – відрізняється запальністю або агресивністю, що пов'язано зі слабкою нервовою системою, перевтомами. В конфліктах легко дратується, плаче, скаржиться.

Навички візуальної діагностики особливостей поведінки дозволяють адекватно оцінити конфліктну особистість, прогнозуючи можливі завершення конфліктів у різних ситуаціях.

При аналізі соціальної взаємодії людей норма виступає як еталон, зразок, що регулює психологічні механізми діяльності, як організаційно-структурний "параметр", компонент "планів" поведінки, як образ, що регулює процес діяльності і її конфліктостійкість. До даних механізмів відносяться: співставлення реальної поведінки й зразка, оцінка відхилення, вибір альтернативних

варіантів поведінки з урахуванням заданої норми, вибір самого зразка (норми), зіставлення результатів діяльності з даним зразком.

Вплив на поведінку особистості через свідомість шляхом прямого представлення норми в словесному формулюванні – один із найважливіших каналів соціалізації члена групи і набуття ним знань про норми. Але і цей шлях, і структурні перетворення внутрішнього світу особистості під впливом соціальних норм найбільш ефективні при організації умов, форм, способів поведінки, в яких закладені соціальні норми, в тому числі етнічні. Такими, зазвичай, виступають як стихійно створені, так і історично детерміновані соціальні норми поведінки. З урахуванням соціальних норм можуть бути спеціально організовані конкретні умови діяльності і поведінки людини, а в більш широкому контексті – соціальної групи і спільноти. Адже формування особистості і її суб'єктивного світу протікає в конкретних умовах, в безпосередньому оточенні і головним чином в прямому контакті й у взаємодії з членами реальних груп.

Таким чином, прийняття ролі – це складний процес, який містить в собі, передусім, ідентифікацію, що нерозривно пов'язана з комунікацією, бо, лише уявивши себе на місці іншої, людина може уявити її внутрішній стан. Пригадуючи власні перемоги або поразки, вона може співчувати ближнім в аналогічних ситуаціях. Оцінка чужих переживань – це проекція власних, не виражених назовні актів поведінки. Тому здатність людини ефективно брати участь у злагоджених діях залежить від її здатності уявляти у своїй свідомості поведінку різних людей. Перспективою подальших досліджень вбачаємо експериментальне дослідження взаємозв'язку соціального статусу, ролей та конфліктних форм поведінки особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Платонов Ю. П. Психология конфликтного поведения / Ю. П. Платонов. – СПб. : Речь, 2009. – С. 87–94.
2. Платонов Ю. П. Основы социальной психологии / Ю. П. Платонов. – СПб. : Речь, 2004. – С. 63–79.
3. Ложкін Г. В. Психологія конфлікту : теорія і сучасна практика : [навч. посіб.] / Г. В. Ложкін, Н. І. Пов'якель. – К. : Професіонал, 2007. – 416 с.

Матеріал надійшов до редакції 24.12. 2010 р.

Котловой С. А. Влияние социального статуса на конфликтное поведение человека.

В статье поднимается проблема влияния социального статуса на конфликтное поведение человека. Автор акцентирует внимание на проблеме принятия и исполнения социальных ролей человеком. Также рассматриваются значение и виды социальных ролей в жизни личности. Приведены виды конфликтного поведения в зависимости от исполнения социальных ролей, а также приемы профилактики конфликтного поведения.

Kotlovyi S. A. The Influence of Social Status on the Person's Conflict Behaviour.

The article is devoted to the influence of social status on the person's conflict behaviour. The author raises the problem of assumption and performance of social roles. The types and importance of social roles in an individual's life are considered. The types of the conflict behaviour depending on the performance of social roles and also the ways of conflict behaviour preventive measures are displayed.